

دو فصلنامه علمی کتاب قیم
سال نهم (۱۳۹۸)، شماره بیست و یکم

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب

حجت اله حکم آبادی^۱
غلامرضا رئیسیان^۲
عباس اسماعیلی زاده^۳

چکیده

نگرش ساختاری به سوره‌های قرآن، رویکردی جدید در بین قرآن پژوهان معاصر است. این رویکرد به دنبال کشف غرض و محور اصلی و ترسیم ساختار هندسی در سوره‌هاست. از این رهگذر، اثبات انسجام و هماهنگی در سوره‌ها، تأکید بر وحیانی بودن چینش آیات، اثبات معجزه بودن قرآن، حل اختلافات تفسیری و یافتن پاسخی مناسب به شبهات مستشرقان در خصوص پراکنده بودن قرآن نیز فراهم می‌شود. در بین روش‌های متعدد کشف غرض سوره‌ها، روش جامع‌نگر که با تکیه بر عناصر درون‌متنی و برون‌متنی، غرض سوره را به‌طور مستدل ارائه می‌دهد، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این پژوهش با رویکردی توصیفی و تحلیلی به بررسی و کشف استدلالی ساختار و غرض سوره احزاب پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که سوره احزاب از ده سیاق تشکیل شده، گرچه هر سیاق برای خود دارای غرضی است، اما همه آن‌ها بر محور غرض اصلی سوره که عبارت است از «نحوه اطاعت از خدا و پیامبر (ص) در موضوعات سیاسی، نظامی، اجتماعی و خانوادگی، جهت تحکیم پایه‌های رهبری و امت اسلامی» در حرکت‌اند.

واژگان کلیدی: ساختار شناسی، سیاق، کشف غرض، سوره احزاب.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد / hojath49@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول) / raeisian@um.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد / esmaeelizadeh@um.ac.ir

۱- طرح مسأله

«پیوستگی یا انسجام متن» یک اصطلاح زبان‌شناسی است که به روابط لفظی و معنایی موجود در متن اشاره و آن را به‌عنوان یک متن، مشخص می‌سازد (لطفی‌پورساعدی، ۱۳۷۱، ص ۳۰). بررسی ارتباط و تناسب آیات یک سوره با یکدیگر از دیرباز نظر دانشمندان علوم قرآنی و مفسران را به خود معطوف داشته است (برای نمونه ر. ک. طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۱۰ / فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۱۰۶؛ ج ۳۱، ص ۱۷۴ / ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۷۸)؛ اما قرآن‌پژوهان بعدی، یک گام جلوتر رفته و در آثار خود قبل از تفسیر، غرض سوره را به‌عنوان عامل انسجام‌دهنده به مطالب سوره، تعیین و مورد توجه جدی قرار داده‌اند. برخی از این تفاسیر عبارت‌اند از: نظم الدرر (بقاعی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۵)، فی ظلال القرآن (قطب، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۲۳۶۴)، المیزان فی تفسیر القرآن (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۶؛ ج ۵، ص ۱۵۷)، الاساس فی التفسیر (حوی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۸۳۰) و من هدی القرآن (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱، صص ۹۱، ۹۷). بر همین اساس در سال‌های اخیر، عده‌ای به طرح الگوی «کشف استدلالی ساختار و غرض سوره‌ها» پرداخته و آثار مستقلی به رشته تحریر درآورده‌اند. از جمله: «نگرش سیستمی به ساختار سوره‌های قرآن» (گلجانی امیرخیز، ۱۳۸۴، ص ۶۹)، تفسیر تحلیلی قرآن کریم (ابزاری، ۱۳۸۱، ص ۱۸)، ساختار هندسی سوره‌های قرآن (خامه‌گر، ۱۳۸۶، ص ۷۱)، «تدبر در قرآن» (اللهی‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۵۰)، «اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن» (خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۵۰) و پایان‌نامه «نظریه غرض‌محوری در انسجام سوره‌های قرآن» (معرفت، ۱۳۹۵، ص ۱۱۹) و ... .

برای ورود به بحث، ناگزیر از نگاهی اجمالی به کلمات کلیدی پژوهش هستیم؛ مراد از «غرض اصلی سوره» هدفی است که خداوند متعال تحقق آن را از نزول آیات سوره تعقیب نموده است، هرچند صریحاً نامی از آن در سوره نیامده باشد. «هدف» نزدیک‌ترین و بی‌واسطه‌ترین مقصود و منظور خدا از فرستادن سوره است (بهجت پور، ۱۳۹۳، ص ۸۲).

واژه «ساختار» به معنای چارچوب تعیین‌کننده مناسبات درون عناصر یا اجزای یک داستان، اثر یا پدیدار است که به مفهوم هم‌خوانی ارگانیک (ارتباط منسجم) میان اجزای اثر بازمی‌گردد (صفوی، ۱۳۹۴، ص ۲۱). بنابراین ساختار هر سوره بیانگر کیفیت ارتباط موضوعات فرعی سوره با غرض و موضوع اصلی آن است. به تعبیر دیگر، کیفیت تحقق غرض اصلی سوره را با توجه به سیاق‌های سوره ترسیم می‌کند (خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۱۱).

«سیاق»: در اصل به معنای راندن (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۱۴۹۹ / ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۱۷) و در علم ساختارشناسی سوره‌ها، مجموعه آیتی که با یکدیگر ارتباط لفظی داشته و

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب ۹

مطلب واحدی را بیان می‌کنند سیاق نامیده می‌شود (الهی‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۲/ ایزدی مبارکه، ۱۳۷۶، ص ۲۱۸). در هر سیاق ممکن است به دسته‌ای از آیات برخورد کنیم که ارتباط ادبی با آیات قبل نداشته باشند یا از جهت اسلوبی با آیات قبل متفاوت، اما از جهت معنایی با آنها مرتبط باشند. در این نوشتار با توجه به غرض مطرح شده برای سوره احزاب، هر دسته از این آیات را «موضوع» نامیده‌ایم؛ زیرا در هر دسته از آیات، اطاعات از خدا و رسول (ص) با طرح یکی از موضوعات، مورد تأکید قرار گرفته است.

این الگو بر چند مبنا استوار است: وحدت غرض اصلی هر سوره، توقیفی بودن چینش آیات در سوره‌ها، ارتباط معنادار عناصر سوره با غرض سوره و هماهنگی اسلوب بیانی قرآن با اصول عقلایی محاوره (خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۱۵). در این میان مسأله‌ای که باید به‌طور مستدل به آن پرداخته شود، کشف عامل وحدت‌بخش و انسجام‌دهنده بین سوره‌هاست. این پژوهش یکی از عوامل اصلی انسجام در سوره‌ها را «غرض اصلی سوره» می‌داند. دست‌یافتن به غرض اصلی سوره نیز به دو شکل انجام می‌گیرد: توصیفی و استدلالی. در رویکرد توصیفی، مفسر، موضوع و مطلب برجسته سوره را به‌عنوان هدف و غرض سوره انتخاب کرده و با عبارتی کلی به‌عنوان غرض سوره مشخص می‌نماید. مثل اینکه در سوره جن گفته شود: «موضوع و غرض سوره، درباره جن» است (صابونی، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۱۰۹)، اما در رویکرد استدلالی، با ارائه دلیل و یا دلایل خاصی غرض سوره را تعیین می‌نمایند. در این رویکرد، قرآن‌پژوهان روش‌های متعددی را ابداع نموده‌اند که برخی از مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

- ۱) «کشف غرض از طریق دسته‌بندی روشمند آیات»: این روش که مطمئن‌ترین روش برای این منظور است، در بین مفسران طرفداران زیادی دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۴۳ و ج ۱۹، ص ۳۹۲/ قطب، ج ۱، ص ۶۴ و ج ۵، ص ۲۸۱۹/ حوی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۴۳۸۳).
- ۲) «کشف غرض از طریق شناسایی مطالب اصلی و حذف استطرادها و مطالب فرعی» (گلجانی امیرخیز، ۱۳۸۴، ص ۱۷۱).
- ۳) «کشف غرض از طریق تحلیل عناصر درون‌متنی سوره» از جمله سیاق سوره، آیات آغازین و پایانی سوره، اسماء الحسنی سوره و... (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۷۸/ جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱۲، ص ۶۸۵).
- ۴) «کشف غرض از طریق تحلیل عناصر برون‌متنی سوره» مثل اسم سوره، فضای نزول و... (بقاعی، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۱۸، ۵۶/ قطب، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۲۴۵۲).

۵) «روش جامع در کشف غرض سوره»: در این روش، مفسر با یک روش جامع‌نگر و با کمک عوامل لفظی و معنایی به سیاق‌بندی سوره و دسته‌بندی آیات هر سیاق پرداخته و با تکیه بر شواهد درون‌متنی و شواهد برون‌متنی، ساختار و غرض سوره را کشف نموده و کیفیت راه یابی خود را به غرض سوره به‌طور مستدل بیان می‌نماید (خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۳۷).

در خصوص سوره احزاب، علاوه بر کتب تفسیری که در ادامه اشاره خواهد شد، از سوی قرآن‌پژوهان معاصر، تحقیقاتی در سطح پایان‌نامه و مقاله انجام گرفته است از جمله:

• جوان‌بخت، فاطمه؛ «*تحلیل معناشناسی سوره احزاب با تکیه بر روش شناختی*»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم حدیث، ۱۳۹۳ ش.

• لائینی، محمدحسن؛ «*بررسی و تحلیل غزوه احزاب، در قرآن و روایات*»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم، ۱۳۸۸ ش.

• رحیمی، معصومه؛ «*بررسی و نقد نظریه وحدت موضوعی حوی در تفسیر سوره احزاب*»؛ مجله کتاب قیم، ش ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۹۳ ش.

اما درباره کشف غرض این سوره تحقیقی انجام نگرفته است. لذا این پژوهش به دنبال پاسخی برای سؤالات زیر است:

۱- مراحل «کشف استدلالی ساختار و غرض اصلی سُور از جمله سوره احزاب» کدام است؟

۲- سوره احزاب از چند سیاق تشکیل شده و غرض اصلی سوره چیست؟

۲- ضرورت تحقیق

از آنجایی که سوره احزاب، یکی از پربرترین سوره‌های قرآن مجید است و مسائل متنوع و بسیار مهمی را در زمینه اصول و فروع اسلام تعقیب نموده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۱۸۴) و از جهت سیاق، یکی از سوره‌های پرچالش است، لذا تشخیص انسجام و غرض سوره در نگاه نخست مشکل به نظر می‌رسد و به همین دلیل از سوی مفسران غرض‌های مختلفی برای آن مطرح شده است. علامه طباطبایی که در ابتدای اغلب سوره‌ها، غرض سوره را مشخص می‌کند، برای این سوره غرض خاصی بیان نکرده است و با عبارت کلی «این سوره مشتمل است بر معارف، احکام، قصص، عبرت‌ها و مواعظی چند و...» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۷۳) از آن عبور کرده است. شناسایی ساختار و غرض سوره احزاب تاکنون با سبک‌ها و روش‌های مختلفی از سوی مفسران و قرآن‌پژوهان انجام گرفته است. از جمله می‌توان به نظم الدرر (بقاعی، ۱۴۱۵، ج ۲۰، ص ۲۱۶)، التحریر و التنویر (ابن عاشور، ج ۲۱، ص ۱۷۷)، المیزان فی تفسیر القرآن

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب ۱۱

(طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۷۲) و مِنْ هُدَى الْقُرْآن (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۲۵۲) اشاره کرد. از این میان برخی یک گام جلوتر گذاشته و برای هر دسته از آیات، عناوین مختلفی نیز وضع نموده‌اند؛ از جمله در تفسیر فی ظلال القرآن عناوین لمحہ، موج، شوط و... به چشم می‌خورد (قطب، ۱۳۸۶، ج ۵، صص ۲۸۱۹، ۲۸۹۰). در اساس فی التفسیر نیز چهار واژه قسم، مقطع، فقره و مجموعه به کار رفته است (حوئی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۴۳۸۲). از طرف دیگر، گرچه مطمئن‌ترین روش کشف غرض سوره‌ها، «بررسی سیاق‌های سوره و دسته‌بندی روشمند آیات» است اما هیچ‌کدام از تفاسیر فوق برای تعیین غرض اصلی سوره، قواعد دقیق و جامعی ارائه نکرده و همچنین پیوستگی آیات و روابط آن‌ها را با یکدیگر و با غرض اصلی سوره به‌طور مستدل تبیین نکرده‌اند. لذا در این پژوهش، ضمن معرفی مراحل کشف ساختار و غرض سوره‌ها، به تبیین مختصر آن‌ها در سوره احزاب پرداخته شده تا کیفیت راه‌یابی به غرض سوره به‌طور مستدل بیان گردد. در پایان، نمودار درختی سیاق‌ها و دسته‌بندی‌های آیات سوره احزاب و عناوین مناسب برای هریک از آن‌ها نیز ارائه شده است.

۳- شناخت سوره احزاب

سوره احزاب به اجماع مفسران، مدنی، دارای ۷۳ آیه، نودمین سوره نازل شده (چهارمین سوره نازل شده در مدینه) بعد از سوره آل عمران، پیش از سوره ممتحنه و در سال پنجم هجری است. اما در مصحف شریف، سی و سومین سوره است (بلخی، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۴۶۷ / طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۱۱ / زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۱۸). «احزاب» جمع «حزب» به معنای گروهی از مردم است که دارای وحدت عقیده و هدف هستند (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۲۰۷). چون در این سوره از جمع شدن احزاب مشرک، منافقان و یهودیان بنی قریظه علیه پیامبر (ص) و به راه انداختن جنگ احزاب علیه مسلمانان به هدف نابودی آنان سخن به میان آمده، به این نام، نام‌گذاری شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۷، ص ۲۲۷ / شرف الدین، ۱۴۲۰، ج ۷، ص ۸۱).

۴- مراحل کشف ساختار و غرض سوره

برای کشف غرض سوره، چهار مرحله ضروری است و در مرحله پنجم نیز هدف مطرح شده مورد ارزیابی و دفاع قرار خواهد گرفت. هریک از مراحل فوق نیز دارای قواعد، مسائل و گام‌های مخصوص به خود است که باید مورد توجه قرار گیرد (خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۵۹). طبیعتاً بررسی تفصیلی همه موارد فوق در یک مقاله میسر نیست؛ لذا با توجه به طولانی بودن سوره احزاب و

گسترده‌تری بحث، برخی از این اصول و قواعد را به‌طور گذرا بیان می‌کنیم. نمودار زیر، مراحل کشف استدلالی ساختار و غرض سوره‌ها را نشان می‌دهد:

۴-۱- مرحله اول: شناسایی پیوستگی آیات و سیاق‌بندی سوره

نخستین و حساس‌ترین مرحله برای کشف ساختار و غرض سوره، شناسایی پیوستگی آیات و سیاق‌بندی سوره از طریق بررسی ارتباط‌های ادبی و لفظی و معنایی آیات است. بررسی‌های ادبی و معنایی سوره احزاب نشان می‌دهد که این سوره از ده سیاق و ۳۳ دسته آیات که در این سوره، هر دسته از آیات را «موضوع» نامیده‌ایم تشکیل می‌شود. قبل از تعیین سیاق‌های سوره احزاب، به برخی از عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات اشاره می‌کنیم:

الف. عوامل پیوستگی ادبی (لفظی): این عوامل به سه دسته قابل تقسیم‌اند: (۱) اسماء و حروف ربط‌دهنده مانند حروف عاطفه، ادات استفهام، «اذ» شرطیه، «اذا»ی فجائیه، حروف «کَلَّا»، «لکن»، «لو» و...؛ (۲) ساختارهای نحوی مانند مبتدا و خبر، فعل و فاعل، ظرف و مظهر و...؛ (۳) تکرارهای اسلوبی مانند تکرارهای لفظی در آیات.

ب. عوامل پیوستگی معنایی: این عوامل که از اهمیت بیشتری نیز برخوردار هستند به دو دسته تقسیم می‌شود: (۱) عواملی که دو آیه هم‌جوار را به هم مرتبط می‌کنند مانند تمثیل، تعلیل، تطبیق، تبیین، تفیید و...؛ (۲) عواملی که ارکان ساختار معنایی را تشکیل می‌دهند مانند سؤال و جواب آن، مقدمه و ذی‌المقدمه، دعا و استجاب، صحنه‌های یک داستان و... در ادامه با توجه به عوامل فوق، به بررسی و اثبات پیوستگی آیات مجاور در سیاق‌ها و نیز گسستگی آن‌ها از سیاق‌های قبل و بعد در سوره احزاب (بدون ذکر آیات) می‌پردازیم.

۴-۱-۱- سیاق اول (آیات ۱-۸)

سیاق اول با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ آغاز و مشتمل بر چهار دسته آیات (موضوع) است. موضوع ۱: (آیات ۱-۳)، موضوع ۲: (آیات ۴-۵)، موضوع ۳: (آیه ۶) و موضوع ۴: (آیات ۷-۸).

۴-۱-۱-۱- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق اول

آیه اول خطاب به پیامبر (ص) است ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ...﴾ و از ایشان می‌خواهد که تقوای خدا پیشه نمایند و از کافران و منافقان اطاعت نکنند. حرف «واو» در ﴿وَأَتَّبِعْ...﴾ حرف عطف بوده و ضمائر در عبارات ﴿وَأَتَّبِعْ﴾، ﴿إِلَيْكَ﴾ و ﴿رَبِّكَ﴾ نیز به

﴿النَّبِيُّ﴾ برمی‌گردد و لذا آیه دوم، از جهت ادبی بر آیه قبل عطف شده است. از نظر ساختار نحوی نیز پیوستگی وجود دارد زیرا ﴿وَأَتَّبِعْ...﴾ مانند عبارت ﴿اتَّقِ﴾ جواب ندا است (درویش، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۵۹۵/ صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۱، ص ۱۲۶). از جهت معنایی نیز با توجه به قاعده «تعمیم بعد از تخصیص» می‌توان بین آن‌ها ارتباط برقرار کرد (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۱۴۲/ طنطاوی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۱۷۰). آیه سوم نیز علاوه بر اینکه با حرف عطف «واو» بر عبارات ﴿اتَّقِ اللَّهَ﴾ و ﴿وَأَتَّبِعْ...﴾ معطوف شده است، از نظر ساختار نحوی نیز با آیات قبل مرتبط است. چون ﴿وَتَوَكَّلْ﴾ جواب ندا است، مرجع ضمیر در ﴿وَتَوَكَّلْ﴾ نیز کلمه ﴿النَّبِيُّ﴾ در آیه اول است (درویش، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۵۹۵/ صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۱، ص ۱۲۶). آیه چهارم، گرچه جمله مستأنفه بوده و از لحاظ لفظی با آیات قبل ارتباط ندارد (دعاس، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۴۱/ درویش، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۵۹۴)، اما چون تعلیل آیات قبل است، بینشان پیوستگی معنایی برقرار است (حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۰، ص ۴۶۳/ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۷۴). ضمائر غایب، «هُم» و «هِم» در عبارات ﴿ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ﴾ و ﴿آبَاءَهُمْ﴾ در آیه پنجم به ﴿ادْعِيَاءَكُمْ...﴾ در آیه قبل برمی‌گردد. اسم اشاره ﴿ذَلِكَ﴾ در آیه ششم، به اعتقاد اکثر مفسران، به دو آیه اخیر اشاره دارد (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۵۵/ طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۱۹). این آیه از لحاظ معنایی و با توجه به قاعده «تعمیم خاص» نیز با آیات قبل مرتبط است. چون عبارت ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ...﴾ به‌طور مطلق و عام آمده است، یعنی پیامبر در تمام امور فردی، دینی و دنیایی نسبت به مؤمنین از خود مؤمنین سزاوارتر است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۷۶). حرف «واو» در آیه هفتم، به اعتقاد برخی از مفسران و لغویان، حرف عطف بوده و آیه را به آیات قبل مرتبط نموده است. بدین صورت که ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا...﴾ بر ﴿فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾ یا بر ﴿فِي الْكِتَابِ﴾ یا بر مقدر عطف شده است (درویش، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۶۰۳/ سلطانعلیشاه، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۴۲). و لذا آیه فوق، تزییل و تکمیل‌کننده آیات اول سوره است و چون بین آن‌ها فاصله زیاد شده است، حرف عطف «واو» به‌کار رفته است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵، ص ۱۵۹/ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۱۹۸). از آنجایی که حرف «لام» در عبارت ﴿لَيْسَ سَأَلَ الصَّادِقِينَ...﴾ لام تعلیل و یا لام غایت است و در هر حال یا متعلق به ﴿أَخَذْنَا﴾ است و یا متعلق به محذوفی است که ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا﴾ بر آن دلالت دارد، لذا ارتباط آیه هشتم با قبل از خود، یک رابطه معنایی است؛ زیرا این آیه علت و یا هدف

از گرفتن میثاق و پیمان مؤکد را که در آیه قبل آمده است بیان می‌نماید (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۵۵/ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۷۸).

۴-۱-۲- سیاق دوم (آیات ۹-۲۷)

سیاق دوم با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ شروع شده و از پنج دسته آیات (موضوع) تشکیل می‌شود. موضوع اول: (آیات ۹-۱۱)، موضوع دوم: (آیات ۱۲-۲۰)، موضوع سوم: (آیات ۲۱-۲۳)، موضوع چهارم: (آیات ۲۴-۲۵) و موضوع پنجم: (آیات ۲۶-۲۷).

۴-۱-۲-۱- گسست لفظی و معنایی سیاق دوم از سیاق اول

آیه نهم هیچ‌گونه ارتباط لفظی با آیات قبل ندارد. از لحاظ معنایی نیز برخلاف آیات سیاق قبل که خطاب به پیامبر (ص) بود، مؤمنان را خطاب قرار داده و به عقیده همه مفسران بر محور جنگ احزاب (خندق) و به دنبال آن جنگ بنی قریظه و اطاعت و همراهی کردن مؤمنان واقعی با رسول خدا (ص) در مبارزه با دشمنان است.

۴-۱-۲-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق دوم

آیات این سیاق بر محور جنگ احزاب و بنی قریظه و تبیین عملکرد افراد و گروه‌های حاضر در این جنگ‌هاست که البته بی‌ارتباط با آیات قبل نیست. لذا علامه طباطبایی که در دسته‌بندی آیات و شناسایی سیاق‌ها به شواهد معنوی بیشتر توجه دارد، آیات ۹ تا ۲۷ را در یک سیاق قرار داده و درباره وجه ارتباط این آیات با یکدیگر می‌گوید: وجه اتصالش به ماقبل این است که در این آیات نیز درباره حفظ عهد و پیمان‌شکنی گفتگو شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۸۴). آیه ۱۰ از نظر ساختار نحوی با آیه ۹ ارتباط دارد زیرا «إِذْ» در آیه دهم ظرف زمان، بدل و یا عطف بیان است برای ﴿إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ...﴾ (درویش، ۱۴۱۵، ج ۷، ص ۶۰۶/ عکبری، بی‌تا، ص ۳۱۰). کلمه ﴿هُنَالِكَ﴾ در آیه ۱۱، به زمان یا مکان آمدن لشکرها دلالت داشته و متعلق به ﴿جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ﴾ در آیه ۹ و جمله ﴿إِذْ جَاءَتْكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ﴾ در آیه ۱۰ است. «واو» در ابتدای آیات ۱۲ و ۱۳ حرف عطف بوده، ضمیر «هِمْ» در ﴿عَلَيْهِمْ﴾ در آیه ۱۴ نیز به منافقان و بیماردلان در آیه قبل برمی‌گردد. این پیوستگی ادبی و لفظی در آیات ۱۴، ۱۵ و ۱۶ نیز ادامه یافته است، ارتباط آیه ۱۶ و ۱۷ با آیات قبل بر مبنای پیوستگی معنایی نیز هست؛ زیرا به رد اعتقادات یک گروه خاص (منافقان) پرداخته است. واژه ﴿قُلْ﴾ در ابتدای آیات ۱۶ و ۱۷ تکرار شده است تا

بر ساختار اسلوبی و وحدت معنایی آن‌ها دلالت نماید. آمدن ضمیر «کُم» در عبارات ﴿الْمُعَوِّقِينَ مِنْكُمْ﴾ در آیه ۱۸ و ﴿أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ﴾ در آیه ۱۹ نیز که اشاره به منافقین دارد و تفصیل بعد از اجمال است، ارتباط آیه را با آیات قبل روشن می‌کند. آیه ۲۰ هم به‌عنوان حال برای یکی از ضمایری که در آیه قبل آمده، تلقی شده است (ابن کثیر، ۱۱۴۹، ج ۶، ص ۳۵۰/ خطیب، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۶۷۶). آیات ۲۱ تا ۲۳ دسته سوم از آیات این سیاق را که خطاب به مؤمنین راستین از جمله پیامبر (ص) است تشکیل می‌دهند. گروهی از مفسران عبارت ﴿لَمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ...﴾ را با عبارت ﴿وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ﴾ در آیه ۲۰ مرتبط دانسته‌اند (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۶۶/ حسینی همدانی، ۱۴۰۴، ج ۱۳، ص ۷۳). با آمدن «مِن» تبعیضیه در آیه ۲۳، عمومیت عبارت ﴿الْمُؤْمِنِينَ﴾ در آیه ۲۲ تخصیص خورده است. «لام» در عبارت ﴿لِيَجْزِيَ﴾ در آیه ۲۴، لام تعلیل بوده، لذا با آیه قبل پیوستگی معنایی دارد، زیرا نتیجه نهایی عملکردهای منافقین و مؤمنین را بیان نموده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۹۰). حرف عطف «واو» در آغاز آیات ۲۵ تا ۲۷ از عوامل پیوستگی ادبی با آیات قبل به شمار می‌آید.

۴-۱-۳- سیاق سوم (آیات ۲۸-۳۵)

سیاق سوم با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ آغاز گردیده و مشتمل بر هشت آیه و چهار موضوع است. موضوع اول: (آیات ۲۸-۲۹)، موضوع دوم: (آیات ۳۰-۳۱)، موضوع سوم: (آیات ۳۲-۳۴) و موضوع چهارم: (آیه ۳۵).

۴-۱-۳-۱- گسست لفظی و معنایی سیاق سوم از سیاق دوم

آیه ۲۸ که با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ شروع شده است ارتباط لفظی با آیه قبل ندارد. لذا آغاز سیاق جدیدی است. و چون آیات این سیاق، بیشتر مربوط به وظایف و جایگاه مهم همسران پیامبر (ص) است، ارتباط معنایی نیز با آیات قبل ندارد. برخی از مفسران نیز با تکیه بر مستأنفه بودن آیه، بر عدم ارتباط موضوعی با آیات قبل تأکید می‌کنند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۱۶۲/ حجازی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۸۷/ طنطاوی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۱۹۹).

۴-۱-۳-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق سوم

حرف «واو» در آغاز آیه ۲۹، عاطفه بوده و مرجع ضمیر در ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ تُرَدُّنَ اللَّهُ...﴾ به ﴿لَأَزْوَاجِكُمْ﴾ در آیه ۲۸ برمی‌گردد. از نظر معنایی نیز بین این دو آیه، قرینه تقابل وجود دارد. چون آیه ﴿إِنْ كُنْتُمْ تُرَدُّنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زَيَّنَّهَا﴾ نقطه مقابل آیه ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ تُرَدُّنَ اللَّهُ وَرَسُولَهُ وَالْأَرْوَاقَ الْآخِرَةَ﴾ است. مرجع ضمیر در عبارت ﴿مَنْ يَأْتِ مِنْكُمْ﴾ در آیه ۳۰ نیز به همسران پیامبر (ص) برمی‌گردد. لذا در آیه ۳۰، خطاب تغییر نمود و همسران پیامبر (ص) به خاطر تصمیم صحیحشان، به طور مستقیم مخاطب قرار گرفتند (نزال، ۱۴۲۷، ص ۱۶۰). حرف «واو» در ابتدای آیه ۳۱، عاطفه بوده و آیه را به آیه قبل از خود معطوف نموده است. مرجع ضمیر در عبارت ﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مِنْكُمْ﴾ نیز به عبارت ﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ﴾ در آیه قبل برمی‌گردد. همین نوع از ارتباط با حرف عطف «واو» و ضمائر در آیات ۳۲ تا ۳۴ نیز تکرار شده است. ضمن اینکه تکرار واژه ﴿يَبُوتِكُمْ﴾ در ابتدای آیات ۳۳ و ۳۴ از وجود ساختار اسلوبی یکسان بین آن‌ها حکایت دارد. البته چنانکه روشن است، عبارت ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ...﴾ که به آیه تطهیر معروف است، ارتباطی با همسران پیامبر (ص) ندارد؛ بلکه مختص به اهل بیت پیامبر (ص) است. زیرا کلمه «إنما» انحصار خواست خدا را می‌رساند و فعل «یرید» نیز به اراده تکوینی خدا اشاره دارد نه تشریحی؛ یعنی خدا خواسته که پلیدی را تنها از اهل بیت دور کند و به آنان عصمت دهد؛ بنابراین در آیه شریفه، در حقیقت دو انحصار به کار رفته، یکی انحصار اراده و خواست خدا در بردن و دور کردن پلیدی و تطهیر اهل بیت، دوم انحصار این عصمت و دوری از پلیدی در اهل بیت (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۰۹/ مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۱۷، ص ۲۹۲). آیه ۳۵ استینافیه است و از نظر لفظی با آیه قبلی بی‌ارتباط است. اما از نظر معنایی بین این آیه و آیات قبلی، رابطه عام و خاص وجود دارد (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۲۵۱/ نزال، ۱۴۲۷، ص ۱۸۵/ زحیلی، ۱۱۴۸، ج ۲۲، ص ۱۷).

۴-۱-۴- سیاق چهارم (آیات ۳۶-۴۰)

سیاق چهارم دارای پنج آیه و دو موضوع است. موضوع اول: (آیه ۳۶) و موضوع دوم: (آیات

(۴۰-۳۷).

۴-۱-۴-۱- گسست لفظی و معنایی سیاق چهارم از سیاق سوم

حرف «واو» در ابتدای آیه ۳۶ استینافیه است، بنابراین ارتباط لفظی آیه با آیات قبلی قطع شده است. از نظر معنایی نیز به اعتقاد اکثر مفسران، این آیه مقدمه و تمهیدی است برای آیات بعدی که در خصوص داستان ازدواج رسول خدا (ص) با زینب است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۲۱/ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۷، ص ۳۸۷).

۴-۱-۴-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق چهارم

آیه ۳۷ با آیه ۳۶ ارتباط ادبی و لفظی دارد زیرا حرف «واو» در آغاز آیه، عاطفه است (دعاس، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۵۲/ درویش، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۲۰). ارتباط معنایی نیز بین آیات فوق دیده می‌شود زیرا آیه ۳۶ ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ...﴾ نکره در سیاق نفی است و لذا عمومیت دارد؛ اما آیه ۳۷ از قبیل تطبیق (بیان مصداق برای آیه قبل) است که در خصوص داستان ازدواج رسول خدا با همسر مطلقه زید است. از آنجایی که این آیه خطاب به پیامبر (ص) بوده، با آیه ۳۸ نیز که واژه ﴿النَّبِيِّ﴾ در آغاز آن آمده است ارتباط لفظی پیدا می‌کند. تکرار واژه ﴿حَرَجٍ﴾ در پایان آیه ۳۷ و آغاز آیه ۳۸، حکایت از ساختار اسلوبی است. بین این دو آیه، «تخصیص آیه عام» - که یکی از عوامل پیوستگی معنایی است - نیز وجود دارد؛ زیرا عبارت ﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ﴾ تخصیص است برای ﴿الْمُؤْمِنِينَ﴾ (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۸۴). عبارت ﴿الَّذِينَ يُلِغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ﴾ در آیه ۳۹، صفت برای عبارت ﴿الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ﴾ در آیه ۳۸ است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۲۴/ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۳۳/ عکبری، بی تا، ص ۳۱۲). پس آیه ۳۹ ارتباط نحوی و معنایی با آیه قبل دارد. آیه ۴۰ گرچه مستأنفه است و ظاهراً با آیات قبل ارتباط لفظی ندارد، اما همان‌طور که گذشت آیات این سیاق در رابطه با داستان ازدواج رسول (ص) با زینب (همسر مطلقه زید) بوده و این آیه به‌عنوان آخرین سخن در همین رابطه و پاسخی است بر اعتراض مردم که چرا پیامبر (ص) با همسر سابق پسرش خوانده اش ازدواج نمود؟ لذا بنابر عقیده اکثر مفسران تأکیدی است بر محتوای آیات قبل (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۶۶/ ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۸۵). پس بین آیه ۴۰ و آیات این سیاق، ساختار نحوی برقرار است. گرچه با تکرار عبارت ﴿مَا كَانَ﴾ در ابتدای آیات ۳۶، ۳۸ و آیه ۴۰، از لحاظ ساختار اسلوبی نیز، این ارتباط و پیوستگی تقویت می‌شود.

۴-۱-۵- سیاق پنجم: (آیات ۴۱-۴۴)

سیاق پنجم با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ شروع شده و شامل چهار آیه و دو موضوع می شود. موضوع اول: (آیات ۴۱-۴۲) و موضوع دوم: (آیات ۴۳-۴۴).

۴-۱-۵-۱- گسست لفظی و معنایی آیات سیاق پنجم از سیاق چهارم

آیه ۴۱ با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ آغاز شده و از نظر لفظی و ادبی با آیات قبلی پیوستگی ندارد. بین آیات دو سیاق نیز گسست معنایی وجود دارد. در آیات این سیاق، مؤمنان را به ذکر و تسبیح خداوند دعوت کرده و فلسفه آن را نیز که همان رسیدن به رحمت واسعه الهی است تبیین می نماید.

۴-۱-۵-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق پنجم

حرف «واو» در ابتدای آیه ۴۲ عاطفه بوده و مرجع ضمیر غایب در ﴿سَبِّحُوهُ﴾ کلمه ﴿اللَّهُ﴾ در آیه قبل می باشد. از جهت ساختار نحوی ﴿سَبِّحُوهُ﴾ معطوف به ﴿اذْكُرُوا﴾ و جواب ندا است (صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۱، ص ۱۷۰). از لحاظ معنایی نیز، تسبیح خود از جمله ذکرهاست (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۴۵ / سلطانه‌لیشاه، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۴۹ / طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۳۲۲). ضمیر ﴿هُوَ﴾ در آغاز آیه ۴۳ به واژه ﴿اللَّهُ﴾ در آیه ۴۱ برمی گردد. برگشتن مرجع ضمیر در عبارات ﴿مَلَأْتَهُمْ﴾، ﴿لِيُخْرِجَهُمْ﴾ و ﴿كَانَ﴾ به ﴿اللَّهُ﴾ این ارتباط را تقویت می نماید. از نظر معنایی نیز در مقام تعلیل آیه قبل است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۶۹ / آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۲۲۱). مرجع ضمیر در کلمات ﴿تَحِيَّتَهُمْ﴾ و ﴿لَهُمْ﴾ در آیه ۴۴ به واژه ﴿بِالْمُؤْمِنِينَ﴾ در آیه قبل و ضمیر کلمه ﴿يَلْقَوْنَهُ﴾ نیز به ﴿اللَّهُ﴾ در آیات قبل بازمی گردد. لذا آیه ۴۴ تکمله آیه ۴۳ است (ابن عاشور، بی تا، ج ۲۱، ص ۲۷۸ / فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۱۸، ص ۳۲۷ / مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۵۴).

۴-۱-۶- سیاق ششم: (آیات ۴۵-۴۸)

سیاق ششم با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ...﴾ از چهار آیه و دو موضوع تشکیل شده است. موضوع اول: (آیات ۴۵-۴۶) و موضوع دوم: (آیات ۴۷-۴۸).

۴-۱-۶-۱- گسست لفظی و معنایی آیات سیاق ششم از آیات سیاق پنجم

آیه ۴۵ که با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ آغاز شده است از نظر لفظی با آیات سیاق قبلی ارتباط ندارد. از جهت معنایی نیز آیات این سیاق، ضمن معرفی برخی از صفات پیامبر (ص) به تبیین برخی از فرامین و مأموریت‌های الهی ایشان پرداخته است.

۴-۱-۶-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق ششم

عوامل پیوستگی لفظی در آیات این سیاق مشترک است؛ یعنی همه آیات با حرف عطف «واو» به آیه قبل از خود معطوف و از نظر ساختار نحوی نیز جواب منادا محسوب می‌شوند. از جهت معنایی، مکمل آیه قبل از خود هستند زیرا بشارت به مؤمنین، عدم اطاعت از کافران و منافقان، بی‌اعتنایی به آزارهای آن‌ها و توکل بر خدا، مجموعه‌ای از فرامین الهی هستند که دستورالعمل جامعی را برای وصول به مقصد که همان راه حق است تشکیل می‌دهند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۱۷، ص ۳۶۹).

۴-۱-۷-۱- سیاق هفتم: (آیات ۴۹ تا ۵۲)

این سیاق با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ از چهار آیه و چهار موضوع تشکیل شده است. موضوع اول: (آیه ۴۹)، موضوع دوم: (آیه ۵۰)، موضوع سوم: (آیه ۵۱) و موضوع چهارم: (آیه ۵۲).

۴-۱-۷-۱- گسست لفظی و معنایی آیات سیاق هفتم از آیات سیاق ششم:

آیه ۴۹ که آغاز این سیاق است و با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ شروع شده، هیچ‌گونه ارتباط لفظی با آیه قبل ندارد. از نظر معنایی نیز در این آیات، بخشی از احکام مربوط به طلاق و ازدواج برای مؤمنین و نیز احکام مختص به پیامبر (ص) را تبیین نموده است. گرچه می‌توان آیه ۴۹ را به‌تنهایی یک سیاق دانست، اما چون از نظر معنایی با آیات بعدی هماهنگ بوده و به‌عنوان بخشی از احکام طلاق و ازدواج برای مؤمنین و پیامبر (ص) است، ما آن‌ها را یک سیاق به شمار آوردیم.

۴-۱-۷-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق هفتم

آیه ۵۰ از نظر اسلوبی با آیه ۴۹ ارتباط دارد؛ زیرا اسلوب خطاب در هر دو آیه تکرار شده است. از جهت معنایی نیز آیه ۵۰ تخصیص بعد از تعمیم است (جرجانی، ۱۴۰۴، ص ۶۳۸/ قرشی بنابی، ۱۳۷۷، ج ۸، ص ۳۷۸/ طنطاوی، بی تا، ج ۱۱، ص ۲۲۶)؛ تا آنجا که برخی در تفسیر آیه ۴۹ نیز خطاب آیه ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ را متوجه به پیامبر (ص) دانسته‌اند (طوسی، بی تا، ج ۸، ص ۳۵۱). مرجع ضمیر در عبارات ﴿تُرْجَى﴾، ﴿تُؤْوَى إِلَيْكَ﴾، ﴿عَلَيْكَ﴾ در آیه ۵۱ به عبارت ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ در آیه قبل برمی‌گردد. از نظر معنایی نیز به‌عنوان متمم و مکمل آیه قبل محسوب می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۷۴/ ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۴۹۵). مرجع ضمائر در عبارات ﴿لَكَ﴾ و ﴿تَبَدَّلَ﴾ در آیه ۵۲ نیز به ﴿النَّبِيِّ﴾ و همچنین مرجع ضمائر در عبارات ﴿يَهِنٌ﴾ و ﴿حُسْنُهُنَّ﴾ به ﴿أَزْوَاجِكَ﴾ در آیه ۵۰ برمی‌گردد. از نظر معنایی نیز واژه ﴿لَا يَحِلُّ﴾ در تقابل با واژه ﴿أَحْلَلْنَا﴾ بوده و ازدواج جدید را برای پیامبر (ص) ممنوع نموده است.

۴-۱-۸- سیاق هشتم: (آیات ۵۳-۵۸)

سیاق هشتم با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ شروع گردیده و دارای ۶ آیه و ۴ موضوع است. موضوع اول: (آیات ۵۳-۵۴)، موضوع دوم: (آیه ۵۵)، موضوع سوم: (آیه ۵۶) و موضوع چهارم: (آیات ۵۷-۵۸).

۴-۱-۸-۱- گسست لفظی و معنایی سیاق هشتم از سیاق هفتم

آیه ۵۳ که با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ آغاز شده مستأنفه بوده و از نظر لفظی با آیات قبل ارتباط ندارد؛ لذا نمی‌تواند جزء آیات سیاق قبل محسوب شود؛ و از آنجایی که در رابطه با نحوه معاشرت با پیامبر (ص) و همسران ایشان و پرهیز از اذیت و آزار زبانی و عملی آنهاست، از سیاق قبل که در خصوص برخی از احکام ازدواج و طلاق بود، گسست معنایی پیدا می‌کند.

۴-۱-۸-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق هشتم

ضمیر در فعل ﴿إِنْ تَبَدُّوا﴾ در آیه ۵۴ به ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ برمی‌گردد. از نظر معنایی نیز مکمل آیه قبل و با لحن تهدید و تحذیر است (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۵۰۱/ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۳۸). ضمیر در ﴿عَلَيْهِنَّ﴾ در آیه ۵۵ به همسران پیامبر (ص) برمی‌گردد. از جهت

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب ۲۱

معنایی نیز آیه فوق، استثنا و تخصیص بعد از تعمیم است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۵۷/ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۷۸). آیه ۵۶ از نظر اسلوبی با آیه ۵۳ مرتبط است زیرا واژه‌های ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ و ﴿النَّبِيِّ﴾ در میانه هر دو آیه تکرار شده است. از جهت معنایی نیز به عقیده برخی از مفسران، این آیه در تضاد و تقابل با آیات قبل است (ابن عاشور، بی تا، ج ۲۱، ص ۳۲۰/ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۱۷، ص ۴۱۵) و یا مکمل آیات قبل (زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۲۲، ص ۹۶) و یا تعلیل آیات قبل است (جرجانی، ۱۴۰۴، ص ۶۶۲). آیه ۵۷ گرچه مستأنفه است (صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۲، ص ۱۸۸) و از اسماء و حروف ربط‌دهنده که از عوامل پیوستگی لفظی بین آیات هستند، خبری نیست، اما چون در آغاز هر دو آیه لفظ «إِنَّ» تکرار شده، بین آن با آیه قبل، ارتباط اسلوبی برقرار است. از جهت معنایی نیز بین این دو رابطه تضاد و تقابلی وجود دارد. در آیه ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ صحبت از درود بر پیامبر، اما در آیه ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ از اذیت و آزار پیامبر سخن به میان آمده است (صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۲، ص ۱۸۹). حرف «واو» در آغاز آیه ۵۸ عاطفه بوده، تکرار عبارت ﴿الَّذِينَ يُؤْذُونَ﴾ نیز پیوستگی بین آن‌ها را تقویت نموده است.

۴-۱-۹- سیاق نهم: (آیات ۵۹-۶۸)

سیاق نهم با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ شروع شده و دارای ۱۰ آیه و سه موضوع است. موضوع اول: (آیه ۵۹)، موضوع دوم: (آیات ۶۰-۶۳)، موضوع سوم: (آیات ۶۴-۶۸).

۴-۱-۹-۱- گسست لفظی و معنایی آیات سیاق هشتم از آیات سیاق نهم

آیه ۵۹ چون با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ آغاز شده است، کلام مستأنفه است (صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۲، ص ۱۸۹) و ارتباط لفظی با آیه قبل نداشته و لذا سیاق جدیدی شکل می‌گیرد؛ و از آنجاکه از پیامبر (ص) می‌خواهد تا در قالب اخطار و هشدار به همسران و دختران خود و زنان مؤمن، بگوید تا حجاب را رعایت کنند، ارتباط معنوی آیه نیز با آیات قبل قطع شده است. آیات بعدی این سیاق نیز چون در قالب هشدار به منافقین، شایعه‌پراکنان و کافران است که باعث مزاحمت و آزار پیامبر (ص) و دیگر مؤمنان می‌شوند، لذا در ادامه معنای آیه ۵۹ قرار گرفته است.

۴-۱-۹-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق نهم

گرچه آیه ۶۰ استینافیه است و ظاهراً با آیه قبل بی‌ارتباط می‌نماید، اما مرجع ضمیر در عبارات ﴿لَنْغَرِيْبَكَ﴾ به واژه ﴿النَّبِيِّ﴾ در آیه قبل برمی‌گردد، چون مفعول ﴿بِنْتِهِ﴾ که همان اذیت رسول و مؤمنین در آیه قبل است، به خاطر ظهورش حذف شده است و در واقع، آیه ۶۰ به تبیین و تشریح معنای «آزار» در آیه ۵۹ پرداخته است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۳۳۰/ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۷، ص ۴۲۱/ شریف لاهیجی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۶۶۲). مرجع ضمائر در آیه ۶۱ همگی به ﴿الْمُنَافِقُونَ وَ...﴾ در آیه قبل برمی‌گردد. اضافه بر این، عبارت ﴿مُلْعُونِينَ﴾ نیز در ابتدای آیه، حال است برای ﴿الْمُنَافِقُونَ وَ...﴾ (زمخسری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۶۱/ طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۶۲). ارتباط آیه ۶۲ با آیه قبل، از نوع ساختار نحوی (تأکید) است؛ زیرا عبارت ﴿سُنَّةَ اللَّهِ﴾ مصدر مؤکد است (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۴۲۶). ضمیر در کلمات ﴿يَسْئَلُكَ﴾ و ﴿قُلْ﴾ در آیه ۶۳ به ﴿النَّبِيِّ﴾ در آیه ۵۹ برمی‌گردد. از جهت معنایی نیز با آمدن واژه ﴿النَّاسِ﴾ قاعده «تعمیم بعد از خاص» شکل گرفته است (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۵۰۷). آیه ۶۴ گرچه مستأنفه است، اما از نظر ساختار نحوی با آیه قبل پیوستگی دارد زیرا با ﴿إِنْ﴾ که از ادات تأکید است شروع شده تا اشاره‌ای باشد به اینکه منظور همان کافران هستند. مراد از کافران نیز در این آیه، مناسب است که کافران به ساعت (روز قیامت) و حشرونشر باشد (سلطانعلیشاه، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۵۷/ حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳، ج ۱۰، ص ۴۹۳/ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۷، ص ۳۳۶). از جهت معنایی نیز بین واژه‌های ﴿السَّاعَةِ﴾ و ﴿سَعِيرًا﴾ قاعده «تخصیص بعد از تعمیم» برقرار است. آیه ۶۵ از نظر ساختاری، حال است برای ذوالحال ﴿الْكَافِرِينَ﴾ و یا ضمیر «هم» در ﴿لَهُمْ﴾ در آیه قبل (درویش، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۵۲/ مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۶، ص ۲۴۲/ پانی پتی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۳۸۵). علاوه بر آن، ضمیر در ﴿خَالِدِينَ فِيهَا﴾ به ﴿سَعِيرًا﴾ برمی‌گردد. مرجع ضمیر در ﴿لَا يَجِدُونَ﴾ نیز ﴿كَافِرِينَ﴾ است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۴، ص ۲۴۸/ قرشی بنابی، ۱۳۷۷، ج ۸، ص ۳۹۸). همه ضمائر در آیه ۶۶ به ﴿الْكَافِرِينَ﴾ در آیه ۶۴ برمی‌گردد. از نظر ساختار نحوی (ظرف و مظروف) نیز این پیوستگی وجود دارد؛ زیرا ﴿يَوْمَ﴾ ظرف زمان است و متعلق است به فعل ﴿لَا يَجِدُونَ﴾ در آیه ۶۵ (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۵۰۷/ عکبری، بی‌تا، ص ۳۳۱). حرف «واو» در آغاز آیه ۶۷ بر واژه ﴿يَقُولُونَ﴾ در آیه ۶۶ عطف شده است (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۲۱، ص ۳۳۷/ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۲۶۸). اضافه بر آن، تمام ضمائر موجود در آیه به ﴿الْكَافِرِينَ﴾ برمی‌گردد. مرجع ضمیر در

کلمات ﴿آئِهِمْ﴾ و ﴿الْعَنُومُ﴾ در آیه ۶۸، عبارت ﴿سَادَتَنَا وَكِبْرَاءَنَا﴾ در آیه قبل است. تکرار واژه ﴿رَبَّنَا﴾ در ابتدای هر دو آیه از نظر اسلوبی نیز آن‌ها را به هم مرتبط کرده است.

۴-۱-۱۰- سیاق دهم: (آیات ۶۹-۷۳)

سیاق دهم نیز با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ دارای پنج آیه و دو موضوع است. موضوع اول: (آیات ۶۹-۷۱) و موضوع دوم: (آیات ۷۲-۷۳).

۴-۱-۱۰-۱- گسست لفظی و معنایی آیات سیاق دهم از آیات سیاق نهم

آیه ۶۹ یک جمله استیغابیه است و هیچ‌گونه ارتباط ادبی و لفظی با آیه قبل ندارد (صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۲، ص ۱۹۵). از نظر معنایی نیز برخلاف آیات سیاق قبل، خطاب آیات متوجه مؤمنین است تا روی به اطاعت از خدا و رسول (ص) آورده و از آزار پیامبر (ص) پرهیز نمایند.

۴-۱-۱۰-۲- عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق دهم

از آنجایی که عبارت ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ در آغاز آیات ۶۹ و ۷۰ تکرار شده است، از نظر اسلوبی بین آن‌ها ارتباط وجود دارد. رابطه تضاد و تقابل نیز ارتباط معنایی را بین آن‌ها حاکم کرده است چون در آیه ۶۹، مؤمنین از آزار پیامبر (ص) نهی شده، اما در آیه ۷۰ به رعایت تقوای خدا و گفتن سخن محکم و استوار دعوت شده‌اند. ضمائر جمع در عبارت ﴿يُصَلِّحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ﴾ و ﴿يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾ در آیه ۷۱ به مؤمنان و عبارت ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ برمی‌گردد و مرجع ضمیر مفرد مذکر غائب در ﴿يُصَلِّحْ﴾ کلمه ﴿اللَّهُ﴾ در آیه قبل است (درویش، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۵۷/ طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۶۶). آیه ۷۲ استیغابیه است و از نظر لفظی ارتباطی با آیه قبل ندارد؛ اما از نظر معنایی، دو آیه آخر در واقع «متمم و مکمل» آیه ۷۱ هستند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۴۸/ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۱۷، ص ۴۵۰). آیه ۷۳ گرچه از جهت لفظی با آیه قبل بی ارتباط می‌نماید، اما چون اغلب مفسران حرف «لام» در ﴿لِيُعَذِّبَ﴾ را لام تعلیل دانسته که متعلق به ﴿حَمَلَهَا﴾ و یا به ﴿عَرَضْنَا﴾ است (صافی، ۱۴۱۸، ج ۲۲، ص ۱۹۸/ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۶۵/ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۴۰)، و یا لام صیورده و غایت گرفته‌اند (ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۵۱۱/ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۵۱) ارتباط معنایی بین آن‌ها وجود دارد. قاعده «تخصیص بعد از تعمیم» نیز این ارتباط را تقویت می‌نماید، کلمه ﴿الْإِنْسَانَ﴾ در آیه قبل به‌طور

عام و کلی آمده است، ولی در آیه ۷۳ به انواع و اقسام انسان‌ها (منافق، مشرک و مؤمن) اشاره شده است.

۴-۲- مرحله دوم: عنوان‌بندی استدلالی سیاق‌های سوره احزاب

پس از کشف ارتباط آیات و شناسایی سیاق‌ها، نوبت به کشف غرض هر سیاق و عنوان‌گذاری آن‌ها می‌رسد. برای انتخاب عنوان مناسب برای سیاق‌ها، ابتدا لازم است مطلب کانونی سیاق کشف شود، سپس با توجه به محتوای مطلب کانونی، عنوان مناسبی برای سیاق انتخاب گردد. سیاق اول (آیات ۱-۸): ساختار معنایی حاکم بر آیات این سیاق، ساختار بیان وظایف است. موضوع کانونی در این سیاق، اطاعت پیامبر (ص) از وحی و دستورات خداوند است. در ادامه از اخذ پیمان محکم از انبیاء پیشین سخن به میان آمده است، پیمانی که در راستای همان فرامین مطرح شده برای پیامبر (ص) است تا موجب دلگرمی و تشویق پیامبر (ص) و مسلمانان در انجام وظایف محوله باشد. حال اگر ساختار معنایی آیات یک سیاق، ساختار بیان وظایف باشد، در عنوان‌گذاری سیاق باید به چهار نکته اشاره کرد. به کار بردن کلمه «وظایف» یا عبارتی که به آن اشاره نماید؛ مشخص کردن کسی که این وظایف را به عهده دارد؛ مشخص کردن موارد و کسانی که باید این وظیفه به خاطر آن‌ها انجام شود و علت انجام این وظایف. با توجه به مطالب فوق، عنوان مناسب برای سیاق اول عبارت است از «اطاعت پیامبر (ص) از فرمان‌های الهی، زمینه ابطال عقاید خرافی و تثبیت قوانین اسلامی».

سیاق دوم (آیات ۹-۲۷): آیات این سیاق، بر محور داستان جنگ احزاب و بنی قریظه است. داستان این جنگ، به دنبال تبیین چگونگی شکل‌گیری آن و نقش‌ها و عملکرد گروه‌های مختلف عقیدتی از جمله مؤمنان، کافران و منافقان است. حال با توجه به اینکه اگر ساختار آیات یک سیاق، مربوط به صحنه‌های یک داستان باشد، در عنوان‌گذاری باید به موضوع و شخصیت اصلی داستان و هدف آن توجه شود، عنوان مناسب برای این سیاق عبارت است از «جنگ احزاب، فرصتی مناسب برای شناسایی عملکرد گروه‌های مختلف عقیدتی».

سیاق سوم (آیات ۲۸-۳۵): آیات این سیاق گرچه خطاب به پیامبر (ص) است، اما مخاطب واقعی آن، همسران پیامبر (ص) هستند؛ زیرا از جمله «إِنَّ كُنْتُمْ تُرَدُّنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» به بعد، ضمایر به همسران برمی‌گردد و در قالب چند دستورالعمل، وظایفی را برای آن‌ها تعیین نموده است. رابطه آیات این سیاق، از نظر ساختاری رابطه اصل و فرع نیست بلکه همگی در یک سطح قرار داشته و هرکدام بخشی از وظایف همسران پیامبر (ص) را مشخص می‌نماید. از این رو برای

کشف غرض این سیاق باید با توجه به محتوای همه آیات، یک محور کلی شناسایی و عنوان سیاق انتخاب شود. حال با عنایت به قواعد ساختار بیان وظایف که در سیاق نخست گفتیم، عنوان مناسب برای این سیاق عبارت است از «وظایف همسران پیامبر (ص) در زندگی و نحوه تعامل آن‌ها با پیامبر (ص) و دیگر افراد».

سیاق چهارم (آیات ۳۶-۴۰): ساختار آیات این سیاق، ساختار مقدمه و ذی المقدمه است؛ مطلب کانونی آن نیز داستان ازدواج پیامبر (ص) با زینب (همسر مطلقه زید) است و چون این مسأله از طرف برخی افراد مورد مخالفت قرار گرفت، لذا قبل از بیان آن به عنوان مقدمه، بر لزوم اطاعت مؤمنان از دستورات خدا و رسول (ص) و عدم اختیار در برابر تصمیمات آن‌ها تأکید فرموده است. در این نوع ساختار، آیات ذی المقدمه باید اصل قرار گیرند و عنوان سیاق با توجه به محتوای آن انتخاب گردد. با این توضیح، عنوان مناسب برای این سیاق عبارت است از «ازدواج پیامبر (ص) با زینب، فرصتی برای تحکیم قاعده و جوب اطاعت از خواست خدا و رسول (ص)». سیاق پنجم (آیات ۴۱-۴۴): رابطه آیات این سیاق از نظر ساختار معنایی، رابطه اصل و فرع است. لذا در یک سطح و طراز نیستند؛ زیرا برخی از آن‌ها معلول و بازتاب عمل به برخی دیگر است. دسته اول از آیات که شامل آیات ۴۱ و ۴۲ می‌شود مؤمنان را به ذکر کثیر و تسبیح خداوند دعوت نموده، در آیات بعدی نیز نتیجه پای‌بندی به آن را که کسب رحمت الهی و خروج از ظلمات به سمت روشنایی است، تبیین نموده است. با توجه به اینکه ساختار حاکم بر آیات این سیاق «ساختار بیان مدعا و دلایل آن» است و در این نوع ساختار نیز باید مدعا را اصل و آیاتی که اشاره به دلیل آن مدعاست، فرع قرار دهیم، عنوان مناسب برای این سیاق عبارت است از: «دعوت مؤمنان به ذکر و تسبیح خداوند برای کسب رحمت الهی».

سیاق ششم (آیات ۴۵-۴۸): این سیاق که با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ...﴾ آغاز گردیده شامل چهار آیه است. در دو آیه نخست، پنج ویژگی از ویژگی‌های پیامبر (ص) ذکر شده که عبارت‌اند از «شاهد، بشارت‌دهنده، انذارکننده، خواننده مردم به سوی خدا و چراغ فروزان»؛ و در دو آیه بعد به وظایفی که برخی از آن‌ها نیز برآمده از همین صفات است اشاره می‌کند؛ بنابراین عنوان «تبیین برخی از صفات و مأموریت‌های الهی پیامبر (ص)» با مطالب مطرح شده تناسب دارد.

سیاق هفتم (آیات ۴۹-۵۲): ساختار معنایی حاکم بر این سیاق، ساختار بیان «فروع مختلف یک حکم شرعی» است. به عبارت دیگر این آیات، احکام متفرعی از ازدواج و طلاق را متضمن است که بعضی از آن‌ها مخصوص رسول خدا (ص) و همسران ایشان و برخی دیگر مربوط به

عموم مسلمانان است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۳۴). در این نوع ساختار محتوایی، عنوان گفتار، عنوان کلی و مشترک آن احکام شرعی خواهد بود. لذا عنوان مناسب برای این سیاق «تبیین بخشی از احکام طلاق و ازدواج، برای عموم مؤمنین و خاص پیامبر (ص)» است.

سیاق هشتم (آیات ۵۳-۵۸): آیات این سیاق در چهار موضوع قابل دسته‌بندی است. در آیات ۵۳ و ۵۴، نحوه ورود و خروج مسلمانان به منزل پیامبر (ص) و تعامل با همسران ایشان و حکم فقهی آن مطرح شده است. در آیه ۵۵ برخی از افراد را از این قانون مستثنا کرده است. موضوع سوم در آیه ۵۶ درود فرستادن بر پیامبر (ص) است که آن‌هم در ادامه همین آداب معاشرت، قابل تبیین است. نحوه کیفر دادن به آزاردهندگان، موضوع چهارم است که در آیات ۵۷ و ۵۸ آمده و تأکید نموده است که این آداب و احکام به حدی مهم است که عدم رعایت آن‌ها گناه آشکار و موجب آزار پیامبر (ص) می‌شود. لذا عنوان «رعایت آداب معاشرت اسلامی با پیامبر (ص) و خانواده‌اش و عدم ایذاء آن‌ها» برای این سیاق مناسب است.

سیاق نهم (آیات ۵۹-۶۸): در این آیات به دو زمینه‌ای که باعث اذیت و آزار پیامبر (ص) و مسلمانان می‌شد اشاره شده است که عبارت‌اند از: رعایت نکردن حد و حدود حجاب شرعی، سؤال کردن از زمان برپایی قیامت از روی تمسخر و یا برای ایجاد شک و تردید. همچنین سه گروه از کسانی که اقدام به اذیت و آزار پیامبر (ص) و مسلمانان می‌کردند معرفی شده‌اند که عبارت‌اند از: منافقان، بیماردلان و شایعه‌پراکنان. در آیات دیگر نیز به فرجام کارشان در دنیا و آخرت اشاره نموده است به طوری که اگر از کار خود دست برندارند، از مدینه اخراج، از همه جا طرد و هرکجا پیدا شوند دستگیر و به قتل خواهند رسید؛ و در آخرت نیز در آتش فروزان جهنم، جاودانه خواهند سوخت؛ بنابراین عنوان مناسب برای این سیاق «معرفی برخی از زمینه‌ها و گروه‌هایی که باعث آزار پیامبر (ص) شده و فرجام کار آن‌ها» است.

سیاق دهم (آیات ۶۹-۷۳): ساختار معنایی موجود در این آیات، مانند سیاق نخست، ساختار «وظایف مختلف یک گروه (مؤمنان)» است. موضوع کانونی سیاق نیز اطاعت همه‌جانبه از خدا و رسول (ص) است. لازمه این کار، پرهیز از اذیت و آزار پیامبر (ص)، رعایت تقوای الهی و گفتن سخن مستدل و محکم است به طوری که هدف از عرضه امانت الهی به انسان را نیز عذاب دادن به منافقان و مشرکان و فرستادن رحمت برای مؤمنان، بیان نموده است. لذا عنوان مناسب برای آیات این سیاق عبارت است از «مؤمنان و سفارش آن‌ها به اطاعت از خدا و رسول (ص) و پذیرش امانت الهی».

۴-۳- مرحله سوم: ترکیب سیاق‌ها

سومین مرحله برای دست‌یابی به غرض اصلی سوره و کشف انسجام آن، شناسایی کیفیت ارتباط میان سیاق‌های سوره است. سوره احزاب از جمله سوره‌های نسبتاً طولانی است که دارای دو فصل و ده سیاق است. فصل اول آن از آیه یک تا آیه ۴۴ و فصل دوم از آیه ۴۵ تا پایان سوره را تشکیل می‌دهد. عامل اصلی ارتباط سیاق‌ها و تشکیل یک فصل، موضوع مشترک بین آن‌هاست. یکی از پرکاربردترین روابط موضوعی میان سیاق‌های یک فصل نیز تبیین ابعاد مختلف یک موضوع توسط هر یک از سیاق‌های سوره است. حال اگر موضوع یک سیاق با سیاق قبل از خود متفاوت، یا ارتباط آن‌ها کمرنگ شود، آغاز فصل جدید در سوره خواهد بود. در سوره احزاب گرچه موضوع اصلی آن، تسلیم شدن به خدا و رسول و اطاعت محض از دستورات الهی است اما در فصل اول سوره، تأکید آیات بیشتر روی تبیین کیفیت اطاعت از خدا و رسول در بُعد سیاسی و نظامی و اندکی خانوادگی است و در فصل دوم بیشتر به تبیین کیفیت اطاعت از خدا و رسول در بُعد خانوادگی و اجتماعی پرداخته شده است.

۴-۴- مرحله چهارم: کشف ساختار و غرض اصلی سوره احزاب

بعد از شناسایی سیاق‌ها و فصل‌بندی آیات و تعیین عناوین مناسب برای سیاق‌ها و فصل‌ها، نوبت به کشف غرض سوره می‌رسد تا در پرتو آن، هدفمندی و انسجام سوره اثبات شود. برای این منظور قواعد متعددی باید لحاظ شود اما برای جلوگیری از اطاله کلام، به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۴-۴-۱- قاعده اول: جمع‌بندی عناوین سیاق‌های سوره

این کار به سه حالت انجام می‌گیرد: اصلی بودن یکی از سیاق‌های سوره، اصلی بودن سیاق‌ها و فقدان مفهوم مشترک بین آن‌ها، اصلی بودن همه سیاق‌ها و وجود مفهوم مشترک بین آن‌ها (خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۱۷۷). سیاق‌های سوره احزاب نیز مانند اکثر سوره‌ها در عرض یکدیگر قرار داشته و اصلی هستند و مفهوم مشترکی نیز بین آن‌ها به چشم می‌خورد. از آنجایی که پیامبر(ص) موظف شده بود که در مدینه حکومت اسلامی تشکیل دهد اما مسلمانان مدینه هنوز آنچنان‌که باید با دستورات اسلام آشنا و مأنوس نبودند و گروه‌های معاند و منافق نیز با گفتار و رفتارهای خود، پیامبر(ص) و مسلمانان را تحت فشار قرار می‌دادند تا از دین و آیین خود دست بردارند (آیات ۱۰ و ۱۱) در این شرایط است که این سوره تسلیم شدن به خدا و رسول و اطاعت

محض از دستورات الهی را سرلوحه کار خود قرار داده تا همه توطئه‌ها علیه پیامبر (ص) و مسلمانان را خنثی نماید. لذا هریک از سیاق‌های سوره، یکی از ابعاد و موضوعات اطاعت و تسلیم شدن ایشان به خدا و رسول (ص) را تبیین نموده است.

۴-۲-۴- قاعده دوم: توجه به عناصر درون‌متنی

هر سوره از روح و شخصیت ویژه‌ای برخوردار است که همه عناصر موجود در متن را با یکدیگر و با غرض سوره هماهنگ می‌کند (مدنی، ۱۹۹۱، ص ۵ / خامه‌گر، ۱۳۹۵، ص ۱۸۷)؛ بنابراین با مطالعه روشمند عناصر درون‌متنی می‌توان غرض سوره را تحدید و کشف آن را تسهیل نمود. مهم‌ترین این عناصر عبارت‌اند از: آیات آغازین و پایانی سوره، کلمات و مفاهیم کلیدی سوره، اسماء‌الحسنای سوره، شخصیت‌های سوره، قصه‌های موجود در سوره و سوگندهای سوره. به‌منظور جلوگیری از اطاله کلام، به بررسی یکی از آن‌ها اکتفا می‌کنیم:

۴-۲-۴-۱- آیات آغازین و پایانی سوره احزاب

علمای بلاغت از دیرزمان، «حسن مطلع» و «حسن ختام» در هر سوره را از جمله محسنات بدیعی قرآن دانسته و معتقدند ضرورت بلاغت اقتضا می‌کند که سخنور بلیغ سخن خود را با ظرافت تمام به‌گونه‌ای آغاز کند که هم آمادگی در شنونده ایجاد کند و هم اشارتی باشد به آنچه مقصود اصلی کلام است. این نحو شروع در سخن با نام «براعت استهلال» خوانده می‌شود؛ یعنی ورزیدگی و هنرمندی در جلب نظر شنونده در آغاز سخن (معرفت، ۱۳۸۱، ص ۴۰۸ / هاشمی، ۱۳۷۵، ص ۴۱۹ / حریری، ۱۳۸۴، ص ۸۰). پایان سوره‌ها نیز با جمع‌بندی مطالب، غرض اصلی سوره را مجدداً یادآوری می‌نماید لذا مانند سرآغازهایشان در اوج زیبایی است (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۲، صص ۲۰۹، ۲۱۳). از بررسی و مقایسه آیات آغازین و پایانی سوره احزاب نیز می‌توان به غرض اصلی سوره دست یافت. در آیه نخست ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾، به‌عنوان براعت استهلال، خطاب به پیامبر (ص) و دیگر مسلمانان، دستوری مهم و کلیدی را صادر نموده است و آن اینکه پیامبر (ص) باید تقوا را رعایت نموده و از کافران و منافقان اطاعت نکند و فقط از خدا اطاعت نماید. موضوع «عدم اطاعت از کافران و منافقان و اطاعت از دستورات وحیانی» به‌عنوان «ردّ العجز الی الصدر» در آیات پایانی سوره ﴿وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ (احزاب: ۳۳ / ۷۱) نیز به‌صراحت عنوان شده است. علامه طباطبایی تأکید می‌نماید که با این آیه، سوره احزاب در حقیقت تمام شده است، چون مسأله

اطاعت خدا و رسول، کلام جامعی است که همه احکام سابق از واجبات و محرمات را شامل می‌شود و دو آیه بعدی به منزله متمم برای آیه مورد بحث است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۳۴۸).

۴-۳-۴- قاعده سوم: توجه به عناصر برون‌متنی

عناصر برون‌متنی، به عناصری گفته می‌شود که خارج از متن سوره است اما بر جهت‌گیری محتوایی سوره تأثیرگذار و با غرض اصلی سوره نیز مرتبط‌اند. مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: نام سوره، فضای نزول سوره، شأن نزول سوره، مدنی و یا مکی بودن سوره، فضایل سوره و هماهنگی با سوره‌های مجاور. از این میان به دو مورد اشاره می‌نماییم:

۴-۳-۱- شأن نزول‌های سوره

هرگاه به مناسبت جریانی درباره شخص و یا حادثه‌ای، خواه در گذشته یا حال یا آینده و یا درباره فرض احکام، آیه یا آیاتی نازل شود همه این موارد را شأن نزول آن آیات می‌گویند (معرفت، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۲۵۵). واحدی نیشابوری (د. ۱۴۶۸ق) که مشهورترین کتاب درباره اسباب النزول را نیز نوشته (زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۱۵) معتقد است شناخت تفسیر قرآن بدون آگاهی از سبب نزول آیات آن ممکن نیست. در خصوص آیات این سوره حدود ۱۱ شأن نزول در کتب تفاسیر و اسباب النزول مطرح شده است. در اینجا به یکی از آن‌ها که درباره شأن نزول آیات ۱ تا ۳ آن است اشاره کرده و ارتباط آن را با غرض سوره بیان می‌کنیم:

رهبران کفر و شرک و نفاق، از جمله ابوسفیان و عکرمه ابن ابی جهل و ابوالاعور سلمی بعد از جنگ احد از رسول خدا (ص) امان گرفتند و به مدینه آمده و بر عبدالله بن ابی وارد گردیدند و به اتفاق نزد پیامبر (ص) رفتند و با پیشنهادهای سازش‌کارانه قصد فریب ایشان را داشتند از جمله اینکه گفتند: یا محمد دست از خدایان ما بردار و «لات» و «عزی» و «منات» را ناسزا مگو و بگو که برای کسی که آن‌ها را می‌پرستد، شفاعت‌کننده هستند. ما نیز تو را وامی‌گذاریم و با خدای تو کاری نخواهیم داشت... (واحدی، ۱۴۱۱، ص ۸ / طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۵۲۵)؛ اما با هوشیاری پیامبر (ص) و با دستورات الهی این توطئه خنثی شد. پیشنهاد مذاکره و سازش با پیامبر (ص) توسط بزرگان و سران قبیله قریش، حکایت از این دارد که آن‌ها فهمیده بودند پیامبر (ص) توانسته است در مدینه حکومت مقتدری بر مبنای «توحید» بنا کند لذا باید هر طور شده آن را تضعیف و نابود سازند. در نتیجه قصد داشتند با پیشنهاد سازش‌کارانه به‌نوعی آن حضرت و دیگر

مسلمانان را از مسیر اطاعت خدا و توحید، منحرف و بین آن‌ها تفرقه ایجاد و در یک فرصت مقتضی، دولت جدید اسلامی مدینه را نابود سازند. به همین دلیل در طلیعه این سوره با ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ...﴾ پیغمبر (ص) را مخاطب قرار داد و او را از این موضوع آگاه نمود؛ بنابراین شأن نزول فوق، تأکید می‌کند که در مسائل سیاسی و نظامی نباید از کافران و منافقان پیروی کرد بلکه فقط باید از خدا اطاعت نمود و بر او توکل کرد و این همان غرض اصلی سوره است.

۴-۳-۲- مدنی بودن سوره احزاب

شکل‌گیری پدیده نفاق و نحوه مبارزه با منافقان، برخورد با اهل کتاب به‌ویژه یهودیان معاند، مبارزات عقیدتی و فرهنگی با دشمنان خرافه‌پرست و از همه مهم‌تر تشکیل حکومت اسلامی که از جمله ویژگی‌های سوره مدنی است، ما را در رسیدن به غرض اصلی سوره احزاب که عبارت است از «نحوه اطاعت از خدا و پیامبر در موضوعات سیاسی، نظامی، اجتماعی و خانوادگی، جهت تحکیم پایه‌های رهبری و امت اسلامی» رهنمون می‌کند.

۴-۵- مرحله پنجم: ارزیابی غرض و هدف کشف‌شده

با بررسی برخی از تفاسیری که به دنبال کشف غرض سوره احزاب بوده‌اند، نظرات متفاوتی به دست می‌آید. بقاعی، مقصود سوره را برانگیختن اخلاص صادقانه در توجه به خالق و مراعات آنچه انسان را به خلائق متوجه می‌سازد دانسته است (بقاعی، ۱۴۱۵، ج ۱۵، ص ۲۷۳). برخی نیز با توجه به کاربرد فراوان واژه «نبی» در این سوره، محور سوره را مسأله نبوت (نه رسالت) پیامبر (ص) معرفی کرده‌اند (بازرگان، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۷۵). از نظر سید قطب، سوره احزاب، از یک سو سیمای شخصیت مسلمان را مشخص کرده و از سوی دیگر اوضاع، احوال، عادات و اخلاق را یا تعدیل و یا باطل می‌کند (قطب، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۲۸۱۸). سعید حوی نیز که معتقد است تمام سوره‌ها به‌نوعی با سوره بقره ارتباط دارند و تفسیر آیات آن هستند بر آن است که سوره احزاب به دلیل شباهتش با سوره‌های نساء و مائده، محور و آیات آن سوره‌ها را شرح می‌دهد. سوره نساء، آیه ۲۱ بقره را که به تقوا و پیروی از وحی دعوت می‌کند شرح می‌دهد، سوره مائده نیز آیات ۲۶ تا ۲۷ بقره را که پیرامون وفای به عهد است تبیین می‌نماید. لذا محور سوره احزاب، همان آیات ۲۱ تا ۲۷ سوره بقره است (حوی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۴۳۸۲). علامه طباطبایی معتقد است این سوره مشتمل است بر معارف، احکام، قصص، عبرت‌ها و مواعظی چند، و از آن جمله

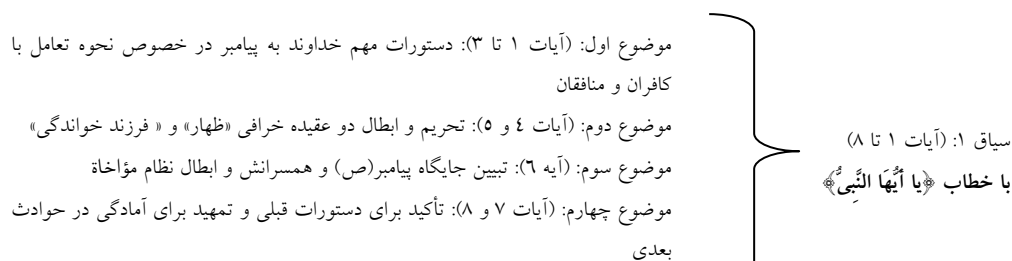

مشمول است بر داستان جنگ خندق و اشاره‌ای هم به داستان یهودیان بنی قریظه دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۲۷۳). برخی محور سوره را استوار ساختن پایه‌های رهبری امت مسلمان دانسته‌اند (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۲۴۷). جوادی آملی نیز تشکیل حکومت اسلامی را از عناصر محوری سور مدنی از جمله سوره احزاب می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۲، جلسه ۱ تفسیر سوره احزاب).

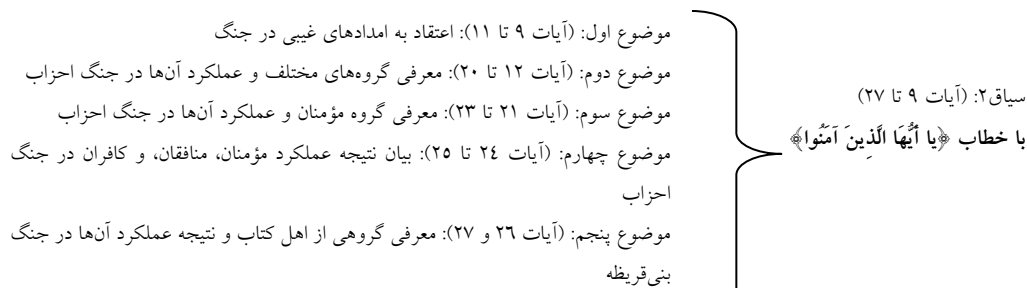
نقد و بررسی: دیدگاه بقاعی، کلی است و معلوم نیست که از کدام آیات و عبارات گرفته شده، اما در رسیدن به این غرض، به سیاق آیات و نام سوره استشهاد نموده است. بازرگان نیز فقط به یکی از عناصر درون‌متنی اکتفا نموده است. سید قطب ابتدا به دسته‌بندی آیات این سوره پرداخته و هر دسته از آیات شش‌گانه را شوط نامیده و بین موضوعات آن ارتباط و تناسب می‌بیند و برای اثبات دیدگاه خود از سیاق سوره، فضای نزول سوره، آیات آغازین و پایانی سوره و داستان‌های موجود در سوره، بهره برده است. سعید حوی که شاید سخت‌ترین روش را برای پیدا کردن محور سوره در نظر گرفته است، در ارتباط دادن سیاق‌های سوره احزاب با آیات سور مائده و نساء از یک‌طرف و سوره بقره از جانب دیگر، دقیق عمل نکرده است. علامه طباطبایی نیز چنانکه پیداست غرض مشخصی را برای این سوره در نظر نگرفته و از عناوین کلی برای آن بهره برده است. تفسیر «مِن هُدَى الْقُرْآن» نیز ابتدا با عنوان «اطار العام» (زمینه کلی سوره) ضمن مشخص کردن محور سوره (که البته مناسب به نظر می‌رسد)، مضامین سوره را به‌طور اجمال مطرح کرده و بعد از دسته‌بندی آیات سوره، موضوعات مطرح شده در آن‌ها را معین و بین آن‌ها ارتباط برقرار نموده است. «تفسیر تسنیم» که نسبت به تفاسیر قبل از خود جامع‌تر عمل نموده است و غرض سوره را به‌درستی تعیین نموده است، از برخی عناصر دیگر مثل فضای نزول، مکی و مدنی بودن سوره، آیات آغازین و پایانی سوره، تکرار برخی مفاهیم در سوره، و اسما الحسنا به‌کار رفته در سوره نیز بهره برده است اما چنانکه قبلاً گفتیم هیچ‌کدام از آن‌ها برای تعیین ساختار و غرض اصلی سوره، قواعد دقیق و جامعی ارائه نداده و هم‌چنین پیوستگی آیات و روابط آن‌ها را با یکدیگر و با غرض اصلی سوره به‌طور مستدل تبیین نکرده‌اند.

۴-۶- نمودار درختی سیاق‌ها و دسته‌بندی‌های آیات سوره احزاب و عناوین مناسب برای هریک از آنها

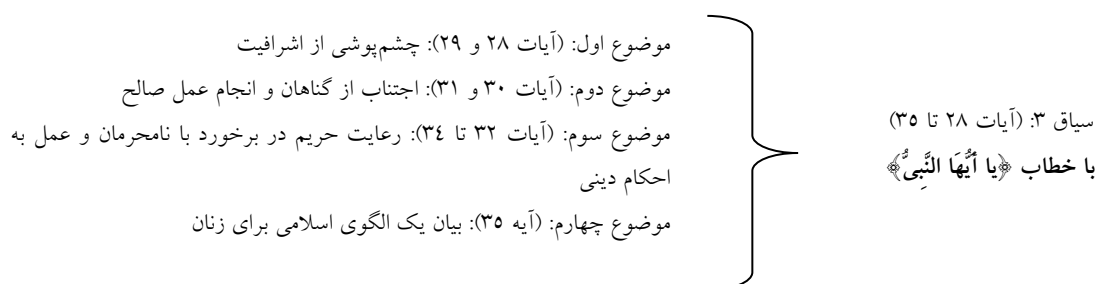
در پایان ضمن معرفی سیاق‌های ده‌گانه سوره احزاب و دسته‌بندی هر سیاق به دسته‌های کوچک‌تر و یافتن مطلب کانونی آیه، عناوین و غرض مناسب برای هریک از آنها را تعیین و ساختار سوره احزاب را به صورت نمودار درختی ارائه می‌دهیم:

غرض سیاق ۱: اطاعت پیامبر (ص) از فرمان‌های الهی، زمینه ابطال عقاید خرافی و تثبیت قوانین اسلامی.

غرض سیاق ۲: جنگ احزاب و بنی قریظه، فرصتی مناسب برای شناسایی عملکرد گروه‌های مختلف عقیدتی.

غرض سیاق ۳: وظایف همسران رسول خدا در زندگی و نحوه تعامل آنها با پیامبر (ص) و دیگر مسلمانان.

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب ۳۳

موضوع اول: (آیه ۳۶): لزوم اطاعت مؤمنان از خدا و رسول و عدم اختیار در برابر تصمیمات آنها
 موضوع دوم: (آیات ۳۷ تا ۴۰): حکم خدا درباره ازدواج پیامبر (ص) با همسر فرزندان خوانده و تبیین فلسفه آن

سیاق ۴: (آیات ۳۶ تا ۴۰)

غرض سیاق ۴: ازدواج پیامبر (ص) با همسر پسرخوانده، فرصتی برای تحکیم «وجوب اطاعت از خدا و رسول».

موضوع اول: (آیات ۴۱ و ۴۲): چگونگی ذکر و تسبیح خدا
 موضوع دوم: (آیات ۴۳ و ۴۴): نتیجه ذکر و تسبیح خدا برای مؤمنان

سیاق ۵: (آیات ۴۱ تا ۴۴)

با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾

غرض سیاق ۵: دعوت مؤمنان به ذکر و تسبیح برای کسب رحمت الهی.

موضوع اول: (آیات ۴۵ و ۴۶): یادآوری برخی از صفات پیامبر (ص)
 موضوع دوم: (آیه ۴۷): فرمان الهی در خصوص بشارت به مؤمنین
 موضوع سوم: (آیه ۴۸): فرمان الهی درباره عدم اطاعت از کفار و منافقان

سیاق ۶: (آیات ۴۵ تا ۴۸)

با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾

غرض سیاق ۶: تبیین برخی از صفات پیامبر (ص) و فرامین الهی متناسب با آنها.

موضوع اول: (آیه ۴۹): حکم طلاق قبل از تماس
 موضوع دوم: (آیه ۵۰): فهرست زنانی که ازدواج پیامبر (ص) با آنان حلال شده است.
 موضوع سوم: (آیه ۵۱): مختار بودن پیامبر (ص) در تقسیم اوقاتش بین همسران
 موضوع چهارم: (آیه ۵۲): ممنوع بودن ازدواج جدید برای پیامبر (ص)

سیاق ۷: (آیات ۴۹ تا ۵۲)

با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾

غرض سیاق ۷: تبیین بخشی از احکام عمومی و اختصاصی پیامبر (ص) در طلاق و ازدواج.

موضوع اول: (آیات ۵۳ و ۵۴): نحوه ورود و خروج مسلمانان به منزل پیامبر (ص) و تعامل با همسران ایشان
 موضوع دوم: (آیه ۵۵): آزاد بودن برخی از بستگان در تعامل با همسران پیامبر (ص)
 موضوع سوم: (آیه ۵۶): دعوت مؤمنان به فرستادن صلوات بر پیامبر (ص) و خاندانش
 موضوع چهارم: (آیات ۵۷ و ۵۸): کیفر آزار دادن پیامبر (ص) و مؤمنان

سیاق ۸: (آیات ۵۳ تا ۵۸)

با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾

غرض سیاق ۸: رعایت آداب معاشرت با پیامبر (ص) و خانواده‌اش و عدم ایذاء آنها.

موضوع اول: (آیه ۵۹): تأثیر رعایت حجاب در جلوگیری از آزار زنان مسلمان
 موضوع دوم: (آیات ۶۰ تا ۶۳): هشدار به کسانی که با شایعه‌پراکنی و ایجاد شبهه،
 پیامبر (ص) را آزار می‌دهند
 موضوع سوم: (آیات ۶۶ تا ۶۸): فرجام کافران و آزاردهندگان پیامبر (ص)

سیاق ۹: (آیات ۵۹ تا ۶۸)
 با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾

غرض سیاق ۹: معرفی برخی از زمینه‌ها و گروه‌هایی که باعث آزار پیامبر (ص) و مؤمنان شده و فرجام کار آن‌ها.

موضوع اول: (آیات ۶۹ تا ۷۱): توصیه به مؤمنان در جهت اطاعت از خدا و رسول
 و پرهیز از ایذاء ایشان
 موضوع دوم: (آیات ۷۲ و ۷۳): پیروی از امانت الهی، ضامن نجات انسان

سیاق ۱۰: (آیات ۶۹ تا ۷۳)
 با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾

غرض سیاق ۱۰: اطاعت از خدا و رسول (ص) و پذیرش امانت الهی

نتیجه‌گیری

با کمک عوامل پیوستگی لفظی و معنایی، پیوستگی و یا گسستگی آیات مجاور کشف، و ساختار و سیاق‌های سوره احزاب تعیین و دسته‌بندی سیاق‌های سوره نیز مشخص شد. بعد از تعیین عنوان مناسب برای هر سیاق و دسته آیات، غرض سوره کشف و با کمک برخی از عناصر درون‌متنی و برون‌متنی تثبیت و نتایج زیر به دست آمد:

۱. کشف غرض سوره، با تحلیل دقیق و روشمند ساختار و سیاق‌های سوره و با نگرشی جامع گرایانه، ممکن خواهد شد.
۲. سوره احزاب به ده سیاق کلی و ۳۳ «موضوع» (دسته آیات) تقسیم می‌شود که جز سیاق چهارم، بقیه سیاق‌ها به صورت لف و نشر مرتب، با خطاب ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ﴾ و ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ شروع شده است. مراد از موضوعات نیز همان مسائل، احکام و دستوراتی است که رعایت آن‌ها توسط مخاطبان عام و خاص سوره، در برابر خدا و پیامبر (ص) واجب است.
۳. با مطالعه روشمند عناصر درون‌متنی از جمله آیات آغازین و پایانی سوره، کشف غرض سوره احزاب تسهیل شد.
۴. با کمک عناصر برون‌متنی سوره از جمله شأن نزول سوره، مدنی و یا مکی بودن سوره که با غرض اصلی سوره مرتبط و بر جهت‌گیری محتوایی سوره تأثیرگذارند، ساختار و غرض اصلی آن تثبیت گردید.

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب ۳۵

---

۵. غرض اصلی سوره احزاب عبارت است از نحوه اطاعت از خدا و پیامبر (ص) در موضوعات سیاسی، نظامی، اجتماعی و خانوادگی جهت تحکیم پایه‌های رهبری و امت اسلامی.
۶. نگرش جامع‌گرایانه به ساختار و غرض سوره‌های قرآن به‌عنوان یک روش مستدل، در صورتی که به اصول و قواعد آن پای‌بند باشیم آثار و نتایج سودمندی را به همراه خواهد داشت از جمله: اثبات انسجام و هماهنگی سوره‌ها حول یک غرض و محور اصلی، تأکید بر وحیانی بودن چینش آیات، رفع اختلافات تفسیری، اثبات معجزه بودن قرآن و یافتن پاسخی مناسب به شبهات مستشرقان در خصوص پراکنده بودن قرآن و...

منابع و مأخذ

- قرآن کریم؛ ترجمه: محمد مهدی فولادوند، تهران: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۵ ق.
۱. ابزاری، جمشید؛ تفسیر تحلیلی قرآن کریم؛ تهران: پیام طوس، ۱۳۸۱ ش.
  ۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر؛ التحریر و التنویر؛ بیروت: مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.
  ۳. ابن فارس، أحمد بن فارس؛ معجم مقاییس اللغة؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
  ۴. ابن کنیر، اسماعیل بن عمر؛ تفسیر القرآن العظیم؛ بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۹ ق.
  ۵. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ ج ۳، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
  ۶. ابو حیان، محمد بن یوسف؛ البحر المحیط فی التفسیر؛ بیروت: دار الفکر، ۱۴۲۰ ق.
  ۷. ایزدی مبارکه، کامران؛ شروط و آداب تفسیر و مفسر؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶ ش.
  ۸. الهی زاده، محمد حسین؛ درس نامه تدبیر در قرآن جزء ۳۰؛ مشهد: مؤسسه فرهنگی تدبیر در قرآن و سیره، ۱۳۹۲ ش.
  ۹. آلوسی، محمود بن عبدالله؛ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم؛ بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ق.
  ۱۰. بقاعی، ابراهیم بن عمر؛ نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور؛ بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ ق.
  ۱۱. بلخی، مقاتل بن سلیمان؛ تفسیر مقاتل؛ بیروت: دار احیاء التراث، ۱۴۲۳ ق.
  ۱۲. بهجت پور، عبدالکریم؛ مهارت های بیان تفسیر سوره های قرآن کریم؛ قم: مؤسسه تمهید، ۱۳۹۳ ش.
  ۱۳. بیضاوی، عبدالله بن عمر؛ أنوار التنزیل و أسرار التأویل؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق.
  ۱۴. پانی پتی، ثناء الله؛ التفسیر المظہری؛ به کوشش: غلام نبی تونسسی، پاکستان: مکتبه رشیدیة، ۱۴۱۲ ق.
  ۱۵. جرجانی، ابو الفتح بن مخدوم؛ آیات الأحکام؛ تهران: انتشارات نوید، ۱۴۰۴ ق.
  ۱۶. جوادی آملی، عبدالله؛ تسنیم تفسیر قرآن کریم؛ قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.
  ۱۷. _____؛ تفسیر تسنیم؛ تفسیر سوره احزاب، جلسه ۱، موجود در سایت ذیل:
<http://www.eshia.ir/feqh/archive/text/javadi/tafsir/91/92/1/17>. ۱۳۹۲ ش.
  ۱۸. جوهری، اسماعیل بن حماد؛ الصحاح؛ بیروت: دار العلم للملایین، ۱۴۱۰ ق.
  ۱۹. حجازی، محمد محمود؛ التفسیر الواضح؛ بیروت: دار الجلیل الجدید، ۱۴۱۳ ق.
  ۲۰. حریری، محمد یوسف؛ فرهنگ اصطلاحات قرآنی؛ ج ۲، قم: هجرت، ۱۳۸۴ ش.
  ۲۱. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد؛ تفسیر اثنا عشری؛ تهران: میقات، ۱۳۶۳ ش.
  ۲۲. حسینی همدانی، محمد؛ انوار درخشان؛ تهران: کتاب فروشی لطفی، ۱۴۰۴ ق.
  ۲۳. حوی، سعید؛ الاساس فی التفسیر؛ ج ۳، قاهره: دارالسلام، ۱۴۰۹ ق.

کشف استدلالی ساختار و غرض سوره مبارکه احزاب ۳۷

۲۴. خامه گر، محمد؛ اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن؛ مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۵ ش.
۲۵. _____؛ ساختار هندسی سوره‌های قرآن؛ ج ۲، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۶ ش
۲۶. خطیب، عبد الکریم؛ التفسیر القرآنی للقرآن؛ بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
۲۷. دروژه، محمدعزت؛ التفسیر الحديث: ترتيب السور حسب النزول؛ قاهرة: دار إحياء الكتب العربية، ۱۳۸۳ ق.
۲۸. درویش، محیی‌الدین؛ اعراب القرآن و بیانہ؛ سوریه: دار الارشاد، ۱۴۱۵ ق.
۲۹. دعاس، احمد عبید؛ حمیدان، احمد محمد؛ قاسم، اسماعیل محمود؛ اعراب القرآن الکریم؛ دمشق: دار المنیر و دار الفارابی، ۱۴۲۵ ق.
۳۰. زحیلی، وهبة بن مصطفى؛ التفسیر المنیر؛ بیروت- دمشق: دار الفكر المعاصر، ۱۴۱۸ ق.
۳۱. زحشری، محمود بن عمر؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل؛ بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.
۳۲. سلطانعلیشاه، سلطان محمد بن حیدر؛ تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة؛ بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ ق.
۳۳. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر؛ الاتقان فی علوم القرآن؛ ج ۲، بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۲۱ ق.
۳۴. شرف‌الدین، جعفر؛ الموسوعة القرآنیة، خصائص السور؛ بیروت: دار التقرب بین المذاهب الاسلامیة، ۱۴۲۰ ق.
۳۵. شریف لاهیجی، محمد بن علی؛ تفسیر شریف لاهیجی؛ تهران: دفتر نشر داد، ۱۳۷۳ ش.
۳۶. صابونی، محمدعلی؛ قیس من نور القرآن الکریم؛ دمشق: دار القلم، ۱۴۰۹ ق.
۳۷. صافی، محمود؛ الجدول فی اعراب القرآن؛ دمشق: دار الرشید مؤسسة الإیمان، ۱۴۱۸ ق.
۳۸. طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.
۳۹. طبرسی، فضل بن حسن؛ تفسیر جوامع الجامع؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
۴۰. _____؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۴۱. طنطاوی، سید محمد؛ التفسیر الوسیط للقرآن الکریم؛ قاهره، دار نهضة مصر للطباعة و النشر، ۱۹۹۷ م.
۴۲. طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
۴۳. عکبری، عبدالله بن حسین؛ التبیان فی اعراب القرآن؛ عمان- ریاض: بیت الافکار الدولیة، بی‌تا.
۴۴. فخر رازی، محمد بن عمر؛ مفاتیح الغیب؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۴۵. فراهیدی، خلیل بن احمد؛ کتاب العین؛ قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹ ق.

۴۶. فضل الله، سید محمدحسین؛ *تفسیر من وحی القرآن*؛ بیروت: دار الملائک للطباعة والنشر، ۱۴۱۹ ق.
۴۷. فیض کاشانی، محمدحسن بن شاه مرتضی؛ *الاصفی فی تفسیر القرآن*؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۴۸. قرشی بنابی، سید علی اکبر؛ *تفسیر احسن الحدیث*؛ تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ ش.
۴۹. قرطبی، محمد بن احمد؛ *الجامع لاحکام القرآن*؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
۵۰. قطب، سید؛ *فی ظلال القرآن*؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۶ ق.
۵۱. کاشانی، فتح الله بن شکر الله؛ *تفسیر منهج الصادقین*؛ تهران: کتاب فروشی محمدحسن علمی، ۱۳۳۶ ش.
۵۲. گلجانی امیر خیز، ایرج؛ *نگرش سیستمی به ساختار سوره های قرآن*؛ تهران: نشر ماهرننگ، ۱۳۸۴ ش.
۵۳. لطفی پور ساعدی، کاظم؛ «درآمدی به سخن کاوی»؛ مجله زبان شناسی، ش ۱۷، ۱۳۷۱ ش.
۵۴. مدرسی، سید محمدتقی؛ *من هدی القرآن*؛ تهران: دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ ق.
۵۵. مدنی، محمد؛ *المجتمع الاسلامی كما تنظمه سورة النساء*؛ مصر: بی نا، ۱۹۹۱ م.
۵۶. مراغی، احمد بن مصطفی؛ *تفسیر المراغی*؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۵۷. مصطفوی، حسن؛ *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*؛ ج ۳، بیروت - قاهره: دار الکتب العلمیة، ۱۴۳۰ ق.
۵۸. معرفت، حامد؛ *نظریه غرض محوری در انسجام سوره های قرآن*؛ تهران: دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۵ ش.
۵۹. معرفت، محمدهادی؛ *التمهید فی علوم القرآن*؛ قم: التمهید، ۱۴۲۸ ق.
۶۰. _____؛ *علوم قرآنی*؛ ج ۴، قم: التمهید، ۱۳۸۱ ش.
۶۱. مغنیه، محمدجواد؛ *تفسیر الکاشف*؛ تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۲۴ ق.
۶۲. مکارم شیرازی، ناصر؛ *تفسیر نمونه*؛ تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۹ ش.
۶۳. نزال، عمران سمیح؛ *الوحدة التاریخیة للسور القرآنیة*؛ دمشق - عمان: دار القراء - دار قتیبة، ۱۴۲۷ ق.
۶۴. واحدی، علی بن احمد؛ *اسباب نزول القرآن*؛ بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۱ ق.
۶۵. هاشمی، احمد؛ *جواهر البلاغة*؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۵ ش.